

Periler şadyýan kakar...

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Periler şadyýan kakar... PERILER ŞADYÝAN KAKAR...

Saz. Ol Hakyň kalbyndan adamzada peşgeş berlen iň owadan duýgy. Sazyň dili ýok. Ol hemmelere düşnükli. Ol her kimiň öz dilinde gürläp, kalbyna şildiräp akýar.

Halk näçe gadymy bolsa, onuň dili, medeniýeti, döp-dessurlary öz köküni gadymlykdan alyp gaýdýan ýaly saz gurallary hem gadymlyk bilen halkyň aňyna siňýär.

Halk döredijiliginde gadymy saz gurallarynyň adyna örän köp gabat gelsem-de, bu barada ýörite makala ýazaryn öýdemokdym. Ýöne arada weli, nazarly, kalby sazly mähriban Türkmenbaşyzyň döredijilik işgärleri bilen bolan duşuşygynda aýdan dürdäne sözleri meniň kalbymda şu makalanyň pikirlerini oýardy.

Biziň Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşy sungata uly sarpa goýýar. Ol döwlet derejesindäki aýdym-sazly märekelere, toý-meýlise öz gözeli bilen deň derejede gatnaşýar, dynç alýar. Şonuň üçin türkmen sungaty barha ösýär, kämilleşýär. Ýöne, saz göwünli Türkmenbaşy şol märekelerde diňe bir aýdym-saz diňläp oturmady, ony inçelik bilen synlady. Saz gurallaryndan köp zatlary ýitirenimizi, edil biziň gadymy ýörelgelerimizi, döp-dessurlarymyzy gaýtaryp getirişimiz ýaly, milli saz gurallarymyzy hem gaýtaryp getirmelidigimize göz ýetirdi. Şeýdip, suhanwer Prezidentimiz geçmişiň tümünde agzy gulplanyp galan hazynanyň açaryny tapdy. Şol hazyna gidýän ýollara paýhas çyragyny ýakdy.

Dogrudan hem, türkmen saz älemine bir öçmejek şamçyragy lowurdadyp hödür eden biziň Türkmenbaşyzyň aýdyşy ýaly, türkmeniň şabram perdeli dutaryndan, şirin dilli tüýdüginden, gyz göwünli gyjagyndan başga-da örän köp saz gurallary bolupdyr. Muňa biz gadymyýete üns berip, taryhy çeşmelere, halk döredijiligine, klassyk şahyrlaryň şygrylaryna üns berenimizde-de göz ýetirýäris.

Bar bolan maglumatlara görä, Soltan Sanjaryň şol gadymy saz gurallary bilen üpjün bolan nagmagärleri (sazandalary) bolupdyr. Ol sazandalar örän şirin sazalary bilrn şanyň göwnünden turupdyr. Onuň söýgüli aýaly bolsa, öz ýarynyň edermenligine, şa mertebesine, şöhrat-şanyna bagyşlap şygyr ýazyypdyr. Sazandalar şol şygyrlary saza geçiripdirler, aýdymçylar bolsa, şol gözeli aýdymlary aýdypdyrlar. Soltan Sanjaryň şirin dilli şahyr aýaly kanun saz guralyny oňat görüpdir. Hakykatdan hem şu döwürde kanun diýip atlandyrylýan saz guraly türkmende ulanylypdyr. Ony biz klassyk şahyrlaryň şygyrlaryna ser salyp, nygtap bileris.

Bar bolan maglumatlara görä, kanun kirişli saz guralyny ilkinji gezek al Faraby IX asyrda oýlap tapypdyr. Geliň, Nurmhammet Andalybyň bir şygrynyň iki setirine üns bereliň:

– Geldi ýarym gije, eligde surahy birle meý,
Ýanynda mutrup çalyň, tanbur, kanun birle naý.

Şu iki setir şygryň soňky bendinde üç sany saz guralynyň ady agzalýar. Geliň, olara üns bereliň!

Tanbur ~ kirişli saz guraly. Tanbur gitara meñzeş saz guraly bolupdyr. Tanbur hakynda Burhanetdin:

«Çal bu nowa perdesinde nagmaýy – tanbur»

diýse, Kätibi:

Salsa ýüwürük tazylaryny, elmydama gyşy-ýaz,
Bagşylar tanbura birle kylsa äheñgi owaz

diýen setirleri miras galдыrypdyr.

Naý bolsa häzirki gargy tüýdügine meñzeş, ýöne has kämil üflenip çalynýan saz guraly bolupdyr. Saz gurallarynyň naýbaşy hasaplanypdyr. Şonuň üçin «naýbaşy» diýen söz türkmeniň iň oňat saýlantgy zatlary hakynda ulanylypdyr. «Gyzlaryň naýbaşy Aýjemal», «Naýbaşy bedew», «Naýbaşy saz» ýaly sözleriň düşünjesi öz gözbaşyny gadymyýetden alýar

Türkmenlerde rubap (bandura) kirişli saz guraly bolupdyr. Bu barada Seýdi şahyr şeýle diýipdir:

Saz edilse çün gyjak, dutar hem çengu-rubap,
Hoş owaz göýende bolsa, nagmadan istär köňül –

diýse, Abdyseldar Kazynyň «Jeňnamasynda»:

«Çalyň şeýpur, ile çengu-rubabyn» diýen setirler bar.

Gadymyýetde «Çeňg» diýen hem saz guraly bolupdyr. Çeňg arfanyň bir görnüşinde bolan saz guralydyr. Onuň kirişleri ziýa-ziberdi çekilipdir. Çeňg barada klassyk şahyrlarynyň şygrylarynda örän köp gabat gelinýär.

Gaýyby bu barada:

Gaýyby ýandykça her lahza pyrakyň oduna,
Nalaýp-dilsuzy-ul çeňg sazým eritdi ýar –

diýse,

Söz ussady Magtymgulynyň ünsünde:

«Gulgula düşdi gopuz hem jyň-jyňa düşdi çeň» diýen görnüşde beýan edilipdir.

Türkmenlerde nagma diýen saz guraly hem bolupdyr. Ony çalyňanlara bolsa nagmagär diýipdirler. Bu barada Magtymgulydan: «Bag içre bilbil olup, okyr nagma, hezar saz», Burhanetdinden: «Daglary egşetmedimi nagmaýy – Dawut», Aryfdan: «Köp bolar behiştini nagmagärleri, mydam sazú-söhbet gursa gerekdir» diýen setirleri görmek bolýar.

Mundan başga hem saz çalyň, hem aýdym aýdýanlara türkmenler gadymyýetde «mutryp» diýer ekenler. Bu barada «Zöhre-Tahyr» dessanynda Zöhre dünýä inende at dakjak bolanda ýyldyznama seredýärler. Geliň dessandaky şol pursada ser salalyň.

«...Ýene bir ýyldyz bardyr, ol dokuzynjy pelegiň ýüzünde dogýar: adyna Zöhri-Jeňni diýerler. Özi mutryp-bazygär bolan yşky belent sazandadyr, ýüzüniň şöhlesi aý-günüň şöhlesinden ýedi esse zyýadadyr. Bu gyzyň adyna Zöhre goýalyň – diýdi».

Saza goşup hem aýdym aýdýan, hem saz çalyňanlara «bazygär» diýipdirler.

«Şeýpur» diýen turba saz guraly hem türkmenlerde örän ýörgünli eken.

Mundan başga-da hernaý, surnaý diýen üflenip, köpçülikleýin çalynýan saz gurallary bolupdyr. Ol, esasan, goşunlarda, goşun sazandalary tarapdan ýerine ýetirilipdir. Bu barada «Görogly» eposynda örän köp ýerlerde ýatlanyp geçilýär. Şonuň üçin «Bäs yüz surnaý, üç yüz kernaý çekmedi» diýen setirleri ýatlap geçeliň.

«Görogly» eposyna üns beren adam «Görogly goluna saz alyp, bir nagma aýdar erdi» diýen ýaly setirlere örän kän gabat geler. Emma şeýle uly eposda ýekeje ýerde-de «dutar» diýen söz ýok. «Türkmen klassyk edebiýatynyň sözlügi» diýen kitapda «Saz ~ saz guralynyň ady» diýip düşündirilýär. Türklerde dutardan has uly «Saz» diýen saz guraly bolupdyr. Dogrudan hem, Görogly ýaly pälwanyň göwresine dutar däl-de, «Saz» diýen guraly gelşer. Mundan başga-da «Saz» diýen saz guraly hakynda «Saýatly-Hemra» dessanynda hem köp gezekler agzalýar. Mundan başga-da zenanlaryň oturyp çalýan arfa meñzeş «şadyýan» diýen saz guraly bolupdyr. Bu barada Keminäniň «Aýsoltana garşy» diýen şygrynda «Periler şadyýan kakar» diýen setirleri mysal getirmek bolar. Türkmenleriň läleler, dessanlar, monjugatdylar, öleňler ýaly žanrlary bilen birlikde «Bo:ý bo:ýlamak» žanry hem bolupdyr. Ol esasan kyssa hem nagma görnüşinde beýan edilipdir. Öwgi häsiýetleri güýçli bolupdyr. Muňa «Gorkut ata» eposyndaky «Bo:ýlary» mysal getirip bolýar. Ýöne biz kiçiräk wagtlarymyz «Men şu gün enemi gördüm bo:ýeý», «Aç gujagyňy, bas bagryňa, sowuk alýar-la bo:ý Bibi» diýen ýaly aýdymlar aýdylýardy. Halk döredijiligindäki beýleki žanrlaryň dikeldilişi ýaly biziň «Bo:larymyz» hem dikeldilse türkmen sungaty ýene bir mertebe baýardy.

Sazy söýmeýän ýokdur. Menem sazy söýüji hökmünde gadymy saz gurallarynyň gaýdyp gelmegine ýagty ýol açan mähriban Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşa minnetdarlyk bildirýärim. Goý, onuň saz göwnünde hemişe ýaz gülsin. Sebäbi saz gurallary Beýik Ruhnamanyň ruhundan aýra däldir. Ruhnama adamlaryň söz bilen kalbyna girse, gadymy saz gurallarymyz mukam bilen ruhumyzy galdyrar.

Sözümiň soňunda «Adamlar, begeniň, indi biziň söz sungatymyza şirin sözli Ruhnama gelse, saz sungatymyza şirin owazly saz

gurallary geler» diýesim gelýär.

Oguljemał ÇARYÝEWA,
ruhyýeti öwreniji.

«Edebiýat we Sungat» gazetini, 26.03.1999 ý. Edebi makalalar